

ULÜMÜ'İ-HADİS

hü, fikhü'l-hadîs ve esbâbü vürûdi'l-hadîs ilimleridir. Son ikisi hadis ilimleri arasına diğerlerinden çok sonra girmiştir. Râvilerin güvenilirliğini tesbit etmeyi amaçlayan cerh ve ta'dîl ilminin temel dayanağı ricâl eserleridir; buna ilmü'r-ricâl de denir. İlelü'l-hadîs ise isnadda veya metinde yer alan ve hadislerin sıhhatini zedeleyen gizli kusurları inceleyen ilim dalı olup erken dönemlerden itibaren bu hususta çeşitli eserler telif edilmiş, ancak İbn Receb el-Hanbelî'nin *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*'yi kaleme almasından sonra müstakil bir disiplin haline gelmiştir. İsnada ilişkin ilimlerle birlikte hadislerde yer alan garîb kelime ve ifadeleri izah etmeyi amaçlayan garîbü'l-hadîs ile, anlam bakımından birbiriyle çelişkili gibi görünen rivayetleri uzlaştırmayı hedefleyen muhtelifü'l-hadîs ilimleri II (VIII) ve III. (IX.) yüzyıllarda ilk ürünlerini vermiştir. Nâsih ve mensuh ilmi ise daha çok muhtelifü'l-hadîsle birlikte değerlendirilmiştir. Fikhü'l-hadîs hadisleri anlamayı, hadislerden hareketle Hz. Peygamber'in amacını kavramayı konu edinen ilim dalıdır. Bu yönüyle fikhü'l-hadîs ilk asırlarda kullanılan ilmü dirâyeti'l-hadîs (*Keşfü'z-zunûn*, I, 635), Taşköprizâde'nin hadis ilimleri arasında zikrettiği ilmü te'vîli akvâli'n-nebî (*Miftâhu's-sa'âde*, II, 378) ve Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin sözünü ettiği ilmü esrâri'l-hadîs (*Hüccetullâhi'l-bâliğa*, I, 463) terkipleriyle yakınlık taşır. Fikhü'l-hadîsten bir ilim olarak ilk söz eden Hâkim en-Nisâbü'rî'dir; ancak Cemâleddin el-Kâsimî'ye kadar bu alan yeterince işlenmemiştir. Esbâbü vürûdi'l-hadîs hadislerin hangi sebep, vesile veya durum dolayısıyla söylendiğini araştıran ilim dalıdır. Kur'an'ı anlamada esbâb-ı nüzûl bilgisi ne kadar önemliyse hadisleri anlamada da esbâb-ı vürûd o derece önemlidir. Bununla birlikte hadis tarihinde esbâbü vürûdi'l-hadîsin diğer ilim dalları gibi müstakil bir disiplin haline geldiğini söylemek zordur. Bu ilmin müstakil bir disiplin haline gelmesi için hadis ve sünnetin hangi olay üzerine söylendiğini ve ortaya konduğunu sadece hadis kitaplarındaki rivayetlerle değil tarih, coğrafya, sosyoloji ve psikolojiden yararlanarak ilmî yöntemlerle tahlil etmek gerekir. Ayrıca sünnetin yerelliği ve evrenselliği, zaman ve mekân boyutu, örfî olup olmadığı, hangilerinin hâs ve âm olduğu gibi hususlar da bu ilim tarafından tesbit edilmelidir. Bu ilim, Hz. Peygamber'in bir sözü hangi vesile ile söylediği yanında bu sözü hangi ilkeyi göz önünde bulundurarak söylediğini de ele almaktadır (Görmez, s. 114).

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf* (Dahrûc), I, 36; II, 1219 vd.; *Müsned*, II, 307; Râmhürmûzî, *el-Muhaddişü'l-fâşil* (nşr. M. Accâc el-Hatîb), Beyrut 1404/1984, s. 159, 238, 312; Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs* (nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin), Beyrut 1406/1986, s. 1-2, 63-85; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye* (nşr. Ebü Abdullah es-Sevratî – İbrâhim Hamdî el-Medenî), Haydarâbâd 1357 → Medine, ts. (el-Mektebetü'l-İlmiyye), s. 7; İbn Abdülber en-Nemerî, *Câmi'u beyâni'l-ilm* (nşr. Ebü'l-Eşbâz ez-Züheyrî), Riyad 1414/1994, I, 761-763; Kâdî İyâz, *el-İlmâ'* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1970, s. 5; İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs* (nşr. Nûreddin İtr), Dimaşk 2009, s. 6; Nevevî, *Şerhu Müslim*, I, 47; Bedreddin el-Aynî, *'Umde-tü'l-kârî*, Kahire 1392/1972, I, 11; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî* (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatif), Medine 1392/1972, s. 5, 40-41, 53; Şehîd-i Sâni, *er-Ri'âye fi 'ilmi'd-dirâye* (nşr. Abdülhüseyin M. Ali Bakkal), Kum 1408/1987, s. 45; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, II, 5, 60, 128, 378; *Keşfü'z-zunûn*, I, 635; Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 122, 129-130; Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa* (nşr. M. Şerif Sükker), Beyrut 1990, I, 463; Cemâleddin el-Kâsimî, *Kavâ'idü't-tahdîs*, Beyrut 1414/1993, s. 77; Talat Koçyigit, *Hadis İstihlâkleri*, Ankara 1980, s. 326; a.m.f., "İlmü Usûli'l-Hadis veya İlmü Mustalahi'l-Hadis", *ACİFD*, XVII (1969), s. 117-136; Muhammed b. Muhammed Ebü Şehbe, *el-Vasîf fi 'ulûm ve mustalahi'l-hadîs*, Cidde 1403/1983, s. 23, 30; Mucteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992, s. 114; Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara 1997, s. 99, 114; M. Accâc el-Hatîb, *Usûlü'l-hadîs*, Cidde 1417/1997, s. 13; Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, İstanbul 2010, s. 90; Müsâid Müslim Âlu Ca'fer, "İstikrârü'l-İştihâh fi 'ulûmi'l-hadîs", *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb*, XXV, Bağdad 1979, s. 338, 340-341; E. Dickin-son, "Usûl al-Hadîth", *EI²* (İng.), X, 934-935; İsmail L. Çakan, "Dirâyeti'l-hadîs", *DİA*, IX, 366-367; İlhan Kutluer, "İlim", a.e., XXII, 111; Murteza Bedir, "Mütekaddimîn ve Müteahhirîn", a.e., XXXII, 186-187; "Usûlü'l-hadîs", *Dâ'iretü'l-ma'ârifü'l-İslâmiyyeti's-Şi'riyye* (haz. Hasan el-Emîn), Beyrut 2002, V, 5-94.

MEHMET GÖRMEZ

ULÜMÜ'İ-KUR'ÂN

(علوم القرآن)

**Kur'an-ı Kerim'le ilgili ilimler
anlamında bir tabir;
bu ilimlere dair yazılan eserlerin
ortak adı.**

Sözlükte "Kur'an ilimleri" anlamına gelen terkinin istihlâhî mânasıyla ilgili olarak klasik döneme ait kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Özellikle XX. yüzyılda yazılan eserlerde yapılan tariflerde ise bu ilmin muhtevası ve maksadı göz önünde bulundurulmuştur. Bunlardan birine göre ulûmü'l-Kur'an, çeşitli açılardan Kur'an'la ilgili olan ve her biri ayrı ilim dalı kabul edilebilecek önemli küllî ba-

hisleri bir araya getiren bir ilimdir (İbnü'l-Cevzî, neşredenin girişi, s. 71). Bu tanımlarda terimin çerçevesi çizilirken Kur'anın nüzûlü, tertibi, toplanması, yazılması, kıraati, tefsiri, i'câzı, nâsih ve mensuhu, dil, üslûp ve belâgatı gibi konular zikredilmiştir (Zürkânî, I, 27). Bununla birlikte ulûmü'l-Kur'an tabirinin çerçevesinin ne olduğu -hangi konuları içine aldığı, hangilerini dışarıda bıraktığı- hususunda birlik yoktur. Esas itibarıyla Kur'an'la doğrudan alakası bulunmayan, fakat bir şekilde Kur'an âyetlerinin açıklanması için faydalanılan ilimlerin Kur'an ilimlerinden sayılıp sayılmayacağı üzerinde durulması gereken bir meseledir. Nitekim jeoloji, biyoloji, botanik ve astronominin ulûmü'l-Kur'an dahilinde bir yerinin olup olmayacağı tartışmaya açıktır. Kur'an-ı Kerim'i her türlü ilmin kaynağı gibi görenler tıp, mühendislik, astronomi, matematik, cebir, mantık vb. ilimlerin de Kur'an'da yer aldığını söylemişler ve bunlarla ilgili bazı âyetler zikretmişlerdir.

Tabirin yaygın biçimde kullanıldığı dönem dikkate alındığında Kur'an'la doğrudan ilgili bulunmayan, ancak Kur'an'ın anlaşılmasında ve yorumlanmasında dolaylı olarak yararlanılabilen ilimlerin Kur'an ilimlerinden sayılmaması gerekir. Ayrıca "Kur'ânî ilimler" (el-ulûmü'l-Kur'âniyye) tamlaması ulûmü'l-Kur'an terkinin anlamını tam karşılamadığı ve bir terim niteliğini kazanmadığı için onun yerine kullanılmamalıdır. Çünkü astronomi, matematik, biyoloji gibi ilimler Kur'ânî oldukları halde müfessirlerin örfünde Kur'an ilimlerinden sayılmaz. İlimleri tasnif eden kitaplarda "Kur'an'dan istinbat edilen ilimlerin bilgisi ilmi" başlığı altında tıp, matematik ve astronomi gibi ilimlerin yanında marangozluk, demircilik gibi alanlar bile Kur'an'dan çıkarılan ilimlerden kabul edilmektedir (Taşköprizâde, s. 879-881).

"Usûlü't-tefsîr" adıyla yazılan eserlerde genellikle Kur'an ilimleri de tanıtılmakla birlikte bunlar ulûmü'l-Kur'an terkinin yerini alabilecek bir yaygınlığa ulaşmadığından kullanımları bazı karışıklıklara sebebiyet vermektedir. Zira bu terkipte özellikle Kur'an tefsirinin esasları çağrışımı öne çıktığından daha çok tefsir yöntemi akla gelmektedir. Ayrıca Kur'an tefsiri için fikh ilminde olduğu gibi kapsamlı bir usûlün varlığından söz edilemez. "İlmü't-tefsîr" veya "ulûmü't-tefsîr" terkiplerinin ulûmü'l-Kur'an yerine kullanıldığına da rastlanmaktadır. Meselâ gerek Taşköprizâde gerekse Tehânevî, ilimleri tanıttıkları eserlerinde "ilmü tefsîri'l-Kur'an" ve "ulûmü't-

tefsîr" tabirlerini kullanmışlar ve Kur'an ilimleri konularını bu başlıklar altında saymışlardır. Her iki âlimin de ulûmü'l-Kur'ân bahislerini tek tek tanıtmalarına rağmen ulûmü'l-Kur'ân terkinine yer vermemesi açıklanması güç bir durumdur (*Miftâhu's-sa'âde*, s. 72-73, 285-328; *Keşşâf*, I, 31-35).

Ulûmü'l-Kur'ân terkininin terim anlamıyla ilk defa ne zaman ortaya çıktığı, bu başlığı taşıyan ilk eserin hangisi olduğu hususu belli değildir. Zürcânî ulûmü'l-Kur'ân'dan söz ederken bu fenni, Kur'an'a dair önceden yaygınlaşan muhtelif ilimleri topluca ifade etmek üzere ve kendisine sonradan ihtiyaç duyulan âdeti bir "fihrist" anlamında kullanmaktadır. Bu terkinin terim anlamının VII. (XIII.) yüzyılda olduğu kabul edilse de ona göre bu alandaki ilk eser Ali b. İbrâhîm b. Saïd el-Havfî'nin (ö. 430/1038) *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı kitabıdır (*Menâhil*, I, 33-35). Ulûmü'l-Kur'ân tabirine bundan önceki dönemlerden itibaren yer verilmiş de bununla günümüzde anlaşılan türden bir mânânın kastedildiğini söylemek zordur. İbnü'n-Nedîm, *Kitâbü's-Seb'â* müellifi İbn Mücâhid'i (ö. 324/936) tanıtırken onun ulûmü'l-Kur'ân'ı bildiğinden de söz etmiştir (*el-Fihrist*, s. 34). Aynı terki, "Ulûmü'l-Kur'ân'da meşhur olanlardan biridir" diyerek Ebû Bekir Ahmed b. Kâmil b. Halef için de kullanılan ve bu zatın her biri Kur'an ilimlerinden sayılan eserlerini kaydeden İbnü'n-Nedîm (*a.g.e.*, s. 35), ulûmü'l-Kur'ân tabirinin istilâhî mânada kullanılışının bir hayli eskilere gittiğini göstermiş olmaktadır. Bununla birlikte onun, eserinde "Ulûmü'l-Kur'ân" adıyla bir başlık açarak Kur'an ilimlerine dair eserleri bu başlık altında tanıtmaması terimin o dönemde henüz tam yerleşmediği şeklinde de yorumlanabilir. Nitekim Kur'an ilimleriyle ilgili eserleri müstakil başlıklarla kaydettikten sonra bu başlıklar altına girmeyen eserler için "Kur'an'daki çeşitli mânalar hakkında kaleme alınmış eserler" diye ayrı bir başlık açmış ve burada ulûmü'l-Kur'ân terkinini kullanmamıştır (*a.g.e.*, s. 41). Onun İbnü'l-Merzûbân el-Muhavvelî'ye (ö. 309/921) nisbet ettiği ve yirmi yedi cüzden meydana geldiğini söylediği *el-Hâvi fî 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı kitap (*a.g.e.*, s. 166-167) ulûmü'l-Kur'ân tabirinin bir eser ismi olarak oldukça eskilere dayandığını göstermektedir. Ancak-genel kanaate göre bir tefsir kitabı sayılsa da- eserin mahiyeti hakkındaki bilgi yetersizliği sebebiyle onun Kur'an ilimlerini bir araya toplayan ansiklopedik bir kitap mı yoksa bir tefsir kitabı mı olduğu hususu açık değildir. Fakat o dönemde birçok

âlim tefsirle ilgili hacimli eserler meydana getirmiş olup Muhammed b. Ali el-Üdfüvî'nin (ö. 388/998) *el-İstignâ fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı bu tür eserlerden biridir ve bazı araştırmacılara göre, başlığında "ulûmü'l-Kur'ân" terkininin yer aldığı kitaplardan günümüze ulaşanların en eskisidir; eser mushaf tertibine göre düzenlenen, her bir âyetle ilgili Kur'an ilimlerini aktaran farklı bir telif şeklini temsil etmektedir (Mertoğlu, sy. 25 [2011], s. 56). Üdfüvî'nin öğrencisi Havfî'nin *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı da terkinin istilâhî mânasıyla ilk defa geçtiği çalışmalardan biridir. İbn Hayr el-İşbîlî, Havfî'nin bu eserinin yüz "sifr" olduğunu söylemektedir (*Fehrese*, s. 71). Otuz ciltten meydana geldiği söylenen eserin günümüze ulaşan on beş cildine dayanarak muhtevasını inceleyenler Havfî'nin kitabını da farklı tarzda yazılmış bir Kur'an tefsiri şeklinde nitelmişlerdir. Havfî eserinde Kur'an'ın tefsiri yanında âyetlerde geçen i'rab, garîb, müşkil, kıraat gibi Kur'an ilimlerine de işaret etmiştir (Zerkeşî, neşredeninin girişi, I, 54; Zürcânî, I, 35; İbnü'l-Cevzî, neşredeninin girişi, s. 73). Bazı kaynaklarda ulûmü'l-Kur'ân literatürünün erken örnekleri arasında Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/936) *el-Muhtezen fî 'ulûmi'l-Kur'ân* ve Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî'nin (ö. 328/940) *'Acâ'ibü 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserlerinden de söz edilmektedir (Subhî es-Sâlih, s. 122). Ancak yapılan incelemelerde İbnü'l-Enbârî'ye nisbet edilen kitabın Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'ye ait *Fünûnü'l-efnân* ile aynı eser olduğu anlaşılmıştır (Dâmin, *İbnü'l-Enbârî*, s. 80-81; Hâlid b. Osman es-Sebt, I, 42). Diğer taraftan Dâvûdî'nin, İmam Eş'arî'ye ait olup Kehf sûresine kadar gelen hacimli bir tefsir diye tanıttığı (*Tabakât*, I, 398) *el-Muhtezen fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ın, bizzat Eş'arî'nin *el-'Umed* adlı eserinde kendisine sadece *el-Muhtezen* şeklinde atıf yapmasından ve kelâma dair bir eser olarak nitelemesinden hareketle onun *Tefsîrü'l-Kur'ân*'ı ile karıştırılan ve ulûmü'l-Kur'ân'la ilgisi bulunmayan bir eser olduğu değerlendirilmiştir (Hâlid b. Osman es-Sebt, I, 33-34).

İsminde ulûmü'l-Kur'ân terki geçmediği halde Kur'an ilimlerine dair bazı konuları içeren ilk eseri Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) *el-'Aql ve fehmü'l-Kur'ân*'ının teşkil ettiği söylenebilir (nşr. Hüseyin Kuvvetlî, Beyrut 1391/1971). Alemüddin es-Sehâvî'nin *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikrâ* (nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Kahire 1987; nşr. Abdülkerîm ez-Zübeydî, Beyrut 1993), Ebû Şâme el-Makdisî'nin *el-*

Mürşidü'l-vecîz (nşr. Tayyar Altıkulaç, Beyrut 1390/1975; Ankara 1406/1986) adlı eserleri de başlığında bu terkip yer almamakla birlikte kıraat bahisleri yanında Kur'an ilimlerinin çeşitli meselelerini ele alan önemli eserlerden sayılmaktadır (*a.g.e.*, I, 35). Necmeddin et-Tüfî'nin *el-İksîr fî 'ilmi't-tefsîr* adlı kitabında (nşr. Abdülkâdir Hüseyin, Kahire 1977) belâgat konuları geniş yer tutsa da eser tefsir usulü ve Kur'an ilimleri hakkındadır.

Kur'an'ın doğru tefsir edilmesi ihtiyacından doğduğu anlaşılan ulûmü'l-Kur'ân, müfessirin âyetleri açıklarken müracaat edeceği ilimler şeklinde düşünüldüğünden ilk dönemlerden itibaren yazılan bazı tefsirlerin girişlerinde bunlar hakkında bilgi verildiği görülmektedir. Meselâ Taberî meşhur tefsirinin girişinde Kur'an ilimlerinin konularına temas etmiştir. Bu konudaki en önemli çalışmalardan biri de Râgıb el-İsfahânî'ye aittir. Müellif, *Câmi'u't-tefâsîr* adını verdiği eseri için giriş niteliğinde yazdığı *Mukaddimetü Câmi'i't-tefâsîr*'ini (nşr. Ahmed Hasan Ferhât, Küveyt 1984) Kur'an ilimlerinin ve tefsir usulünün bazı meselelerine ayırmıştır. İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz* adlı tefsirinin girişinde daha çok konuya yer vermiştir ve eser daha sistemattiktir. Arthur Jeffery, bu mukaddime ile müellifi meçhul *el-Mebânî* adlı kitabın mukaddimesini *Mukaddimetân fî 'ulûmi'l-Kur'ân ve hümâ mukaddimetü Kitâbi'l-Mebânî ve mukaddimetü İbn 'Atiyye* adıyla neşretmiştir (Kahire 1954). Kurtubî'nin *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* adlı hacimli tefsirinin mukaddimesi de küçük bir ulûmü'l-Kur'ân kitabı sayılabilir.

Adında ulûmü'l-Kur'ân tabirinin geçtiği ilk sistematik eserin Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) yirmi bir Kur'an ilmini tanıttığı *Fünûnü'l-efnân* adlı kitabı olduğu (bk. bibl.) söylenebilir. İbnü'l-Cevzî'nin eserinden sonra hem terimin yerleştiği hem de bu terim altında ele alınacak ilimlere dair bir anlayışın geliştiği görülmektedir. Zerkeşî'nin *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı bu ilmin sınırlarını açıklığa kavuşturmuştur. Zerkeşî, eserinin mukaddimesinde Kur'an ilimlerinin bu kitaba aldıkları ile sınırlı olmadığını söyleyerek (I, 104) alanla ilgili zengin literatüre de işaret etmektedir. Ardından Süyûtî *et-Taḥbîr fî 'ulûmi't-tefsîr* adıyla (nşr. Fethî Abdülkâdir Ferîd, Riyad 1982) Kur'an ilimleriyle ilgili bir kitap telif etmişse de onun muhtasar olduğunu düşünmüş, o zamana kadar bilmediği Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ını

ULÛMÜ'L-KUR'ÂN

görünce büyük bir memnuniyet duymuş-
tur ve kendi çalışmasını yeterli görmedi-
ğinden *el-İtkân fi 'ulûmü'l-Kur'ân*'ı telif
etmiştir. *Mecma'u'l-bahreyn* adlı tefsiri-
ne giriş niteliğinde yazılan ve geniş bir
muhtevası bulunan *el-İtkân* önceki eser-
lerden daha çok şöhret kazanmıştır. *el-
Burhân*'da ulûmü'l-Kur'ân konuları kırk
yedi başlık altında ele alınırken *el-İtkân*'-
da seksen başlığa ulaşılmıştır. Günümüze
kadar şöhret bakımından Süyûtî'nin ese-
rine ulaşılammışsa da İbn Akile el-Mek-
kî'ye ait *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fi 'ulûmü'l-
Kur'ân*'ın (nşr. Muhammed Safâ Hakkı
v.dğr., I-X, Şârika/Sharjah 1427/2006) ter-
tip ve hacim itibarıyla *el-İtkân*'ı geride bı-
raktığını söylemek gerekir. 154 başlıktan
oluşan eser her ne kadar *el-İtkân* üzeri-
ne yazılmışsa da müellif hem *el-İtkân*'-
daki bilgileri tashih etmiş hem de eseri-
ne çok sayıda yeni konu ve başlık ekle-
miştir. Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî
ve Subhî es-Sâlih'in eserleri ise (bk. bibl.)
Kur'an ilimleri çalışmalarının modern dön-
emdeki örneklerindedir.

Günümüze kadar yazılan ulûmü'l-Kur-
'ân'a dair eserler incelendiğinde bunlar-
da iki önemli problem bulunduğu görü-
lür. Birincisi, muhtevada yer verilen konu
ve ilimlerden bir kısmının gerçekte ulû-
mü'l-Kur'ân tanımı içinde yer alıp alma-
yacağıdır; ikincisi de Kur'an ilimlerinden
sayılan bahislerin bu eserlerde tutarlı bi-
çimde tertip ve tasnif edilip edilmediğidir.
el-Burhân, *el-İtkân* ve *ez-Ziyâde ve'l-
ihsân* gibi kitaplarda bir konunun ilmî bir
niteliğinin olup olmadığına ve ilimler tas-
nifi içinde bir yerinin bulunup bulunma-
dığına bakılmaksızın Kur'an'a dair hemen
her meseleye yer verilmiştir. Bazı konular
aslında gerek çerçevesi gerek muhtevası
itibarıyla müstakil olmadığı halde asıl konu-
sundan ayrılarak müstakil bir ilim gibi su-
nulmuştur. Meselâ kıraat ve tecvid ilminin
bazı tâli bahisleri bu eserlerde müstakil
başlıklar altında ele alınmıştır. Kur'an'ın
nüzüülünden ya da usûl-i fihkın lafız bahis-
lerinden söz eden başlıklar için de aynı du-
rum söz konusudur. Ulûmü'l-Kur'ân genel
başlığı altında kaç ilmin bulunduğu hu-
susunda da bir birlik yoktur. Ansiklopedik
ulûmü'l-Kur'ân kitaplarının telifinden ön-
ce yaşayan Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/
1148) ulûmü'l-hadisın altmış ilim, ulûmü'l-
Kur'ân'ın ise bundan daha fazla oldu-
nu söyleyerek (*Kânûnü't-te'vîl*, s. 193) sayı
konusunda beklentileri arttırmaktaysa da
bununla nasıl bir tasnifi kastettiği tam bel-
li değildir. İbnü'n-Nedîm'in 377'de (987) te-
lif ettiği kitabında ulûmü'l-Kur'ân'a dair

250 kadar kitabın adından bahsetmesi, bu
alandaki literatürün zenginliğini göster-
mektedir (muhtelif ilimlere göre verilen
eser sayıları için bk. Hamed, s. 8-9).

Oluşum bakımından Kur'an ilimleri içe-
risinde hangisinin önceliğinin bulunduğu
hususunu da açık değildir ve bakış açısına
göre değişiklik arz etmektedir. Kur'an'ın
sözlü iletilen, kendisine has okuma usulü-
ne sahip bir kitap olması sebebiyle ilk ilmi
kıraat ilminin teşkil etmesi gerektiği söy-
lenebilir. Ancak okuma, anlama ile aynı
anda gerçekleştiğinden tefsir ilminin de
bir önceliğinin bulunduğunu ileri sürmek
mümkündür. İlk inen âyetten başlayarak
vahyin iniş şekli gündeme geldiği için Kur-
'an'ın nüzüülüyle ilgili ilimlere de bir ön-
celik tanınabilir. Buna göre oluşum veya kö-
ken itibarıyla pek çok Kur'an ilmi için he-
men hemen aynı derecede öncelik bu-
lunduğundan söz etmek mümkündür. Zi-
ra Kur'an ilimlerinin büyük bir kısmının
kökeni yine Kur'an'ın kendisi, Resûl-i Ek-
rem'in açıklamaları ve uygulamalarıdır (Bi-
rişik, s. 39-68).

Ulûmü'l-Kur'ân başlığı altında yer alan
Kur'an ilimlerinin tedvin tarihine bakıldı-
ğında Kur'an âyet ve sûrelerinin dağınık
halden kurtarılıp iki kapak arasına girme-
si ve mushaf şeklini almasıyla buna dair
ilimlerin doğduğunu söylemek yanlış ol-
mayacaktır. Özellikle Hz. Osman'ın girişi-
miyle 25-30 (646-651) yılları arasında ta-
mamlanan Kur'an'ın istinsahı resmül-mus-
haf ilminin doğmasına kaynaklık etmiştir.
Sonraki yıllarda yapılan harekeleme ve nok-
talama faaliyeti sonucunda bu ilim gelişi-
miş, Kur'an âyetlerinin muhtelif gruplara
ayrılması ve bunların arasına çeşitli işa-
retlerin konulmasıyla da tamamlanmıştır.
Bunlar hicretin ilk asrında başlayan
çalışmalardandır. Bu faaliyetleri ve sebeplerini
açıklayan ve bunların yazıya geçirildiğini
gösteren eserler de aynı dönemler-
den itibaren telif edilmiştir. Kur'an'ın ha-
rekelenmesi işini ilk defa Ebû'l-Esved ed-
Düelî'nin (ö. 69/688) ele alması sebebiyle
bu konuda ona ait bir kitaptan söz edil-
mişse de (Zerkeşî, II, 5) bu kesin değildir.
Ebû Amr ed-Dânî'nin onun bu ilk uygulama-
masını zikretmesi (*el-Muḥkem*, s. 6, 47,
210) konunun yanlış anlaşılmasına yol aç-
mış olmalıdır. Ancak daha sonra gelen
birçok âlimin bu konuda eserleri vardır
(İbnü'n-Nedîm, s. 38; Zerkeşî, II, 5-10). Ka-
tâde b. Diâme'ye nisbet edilen '*Avâşirü'l-
Kur'ân*' ve Amr b. Ubeyd'e ait *Eczâ'ü se-
lâse mi'e ve sittûn* bunların en erken ör-
nekleri arasında sayılabilir (Sezgin, I, 4).

En erken ortaya çıkan Kur'an ilimlerin-
den bir diğeri kıraat ilmidir. Zira Hz. Os-
man, Kur'an'ın doğru yazımına ve istin-
sahına olduğu kadar doğru okunmasına
da önem vermiş; Kur'an nüshalarını Mek-
ke, Kûfe, Basra ve Dimaşk gibi merkezle-
re gönderirken bunları doğru okuma ve
okutma yeterliliğine sahip kâfîler de yol-
lamıştır. Gerek bu ilk dönem kâfîleri ge-
rekse onların talebeleri sağlam bir isnad-
la Resûl-i Ekrem'e ulaşan kıraat tercihle-
rini ve bunların usullerini şifahî nakille bir-
likte yazıya da geçirmeye başlamış, böy-
lece muhtelif tarzda kıraat kitapları orta-
ya çıkmıştır. Kıraat ilmine dair ilk eser İbn
Ya'mer'e ait (ö. 89/708 [?]) *el-Kırâ'e* olsa
gerekir (İbn Atıyye, s. 275; Sezgin, I, 5).
İbn Âmir, Ebân b. Tağlib, Mukâtil b. Süley-
man, Ebû Amr b. Alâ, Hamza b. Habîb ez-
Zeyyât, Ya'kûb el-Hadramî ve Vâkıdî gibi
dil ve kıraat âlimleri de kıraate dair eser-
ler kaleme almıştır. Kur'an ilimleri arasın-
da esbâb-ı nüzüülün de büyük önemi var-
dır. Kur'an âyet ve sûrelerinin iniş sebeplerin-
den bahseden bu ilmin asıl kaynağını
nakil teşkil ettiğinden ilk bilgiler hadis
rivayetleri içerisinde varlığını sürdürmüş,
daha sonra müstakil kitaplar kaleme alın-
mıştır. İbn Şihâb ez-Zührî'den müfessir
Sülemî rivayetiyle gelen *Tenzilü'l-Kur'ân*
adlı eser (nşr. Selâhaddin el-Müneccid,
2. bs., Beyrut 1980) bu konuda ilk çalışma
olsa gerektir. Buhârî'nin hocası Ali b. Me-
dînî de *Esbâbü'n-nüzûl* adıyla bir eser
yazmıştır. Müfessir Vâhidî ve Süyûtî tara-
findan kaleme alınan eserler ise bu saha-
nın en meşhur kitaplarıdır.

Kur'an âyet ve sûrelerinin birbiriyle iliş-
kisini inceleyen nazmü'l-Kur'ân ve münâ-
sebâtü'l-âyât ve s-süver ilimleri de hakla-
rında ilk dönemden itibaren eserler kale-
me alınanlar arasındadır. Câhiz'in bugün
mevcut olmayan *Nazmü'l-Kur'ân* adlı ki-
tabı konunun ilk çalışması olmalıdır (İb-
nü'n-Nedîm, s. 41). Muhammed b. Zeyd
el-Vâsıtî, Hasan b. Ali b. Nasr et-Tûsî, Ebû
Ali Hasan b. Yahyâ b. Nasr el-Cürcânî, İbn
Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Ebû Zeyd el-Bel-
hî ve İbnü'l-İhşîd de bu hususta günümü-
ze ulaşmayan eserler yazmıştır (İbnü'n-
Nedîm, s. 41, 153; Dâmin, *Buḥûş*, s. 127-
128). Âyetler ve sûreler arasındaki münâ-
sebet konusunda ise ilk çalışmanın Bağ-
dat'ta İbn Ziyâd en-Nisâbüri (ö. 324/936)
tarafından ortaya konulduğu belirtilir (Zer-
keşî, I, 132). Bu alandaki düzenli teliflerin
tarihi VII (XIII) ve VIII. (XIV.) yüzyıllara gitse
de müfessirler Kur'an'ı tefsir ederken âyet-
ler ve sûreler arasındaki ilgiyi göz önünde
bulundurduğundan söz konusu ilim varlı-

ULUSOY, Mehmet Şemsettin
(1867-1936)

**Halvetî-Mısrî şeyhi,
Niyâzi-i Mısrî Âsitânesi
son postnişini.**

Bursa'da doğdu. Niyâzi-i Mısrî'nin hali-felerinden Mehmed Sahfî Efendi'nin so-yundan Mısrî Âsitânesi şeyhi İsmâil Nazif Efendi'nin oğludur. Bursa'da başladığı öğ-renimini babasının görevi dolayısıyla Ay-dın, İzmir ve Bursa'da sürdürdü. Mihaliç (Karacabey) Rüşdiyesi'ni 1880'de birincilikle bitirdi. Babasından ve Münzevî Tekkesi şeyhi Vahyî Efendi'den ders aldı, fen ilim-lerinde ve tarih sahasında kendini yetiştir-di. Aynı zamanda şeyhi olan babasının ölümünden (1888) sonra seyrü sülûkünü Atinalı Ali Rızâ Efendi Dergâhı şeyhi Mus-tafa Lutfullah Efendi'nin yanında tamam-ladı. 1893'ten tekkelerin kapatıldığı 1925 yılına kadar Bursa Ulucamii karşısındaki Niyâzi-i Mısrî Âsitânesi'nin postnişinliği-ni yaptı. Bir süre İsmâil Hakkı Bursevî ve Çarşamba dergâhlarının şeyhliğine vekâ-let etti. Pınarbaşı İzzeddin Camii'nde uzun yıllar hatiplik görevinde bulundu. 1890-1908 yılları arasında yedi defa Limni'ye gidip Niyâzi-i Mısrî'nin türbesini ziyaret et-ti. Dergâhın gelirleri az olduğu için Bursa Düyûn-ı Umûmiyyesi'nde müzayedede kâtip-liği yaptı. 1910'da bu görevinden ayrılıp Bursa tarihi ve kültürü üzerinde çalışmaya başladı. 7 Nisan 1911'de kurulan Türk Tarih Encümeni'ne üye seçildi ve Bursa şubesinin idarecilğine tayin edildi. Aynı zamanda Meclis-i Meşâyih, Donanma Cemiyeti ve Cihad Komisyonu üyesiydi. Vergi ve nüfus dairelerinde, yabancı komisyon-luğunda çeşitli görevlerde bulundu. 1927'de Bursa Kütüphanesi teftiş ve tetkik memuru oldu. 1932'de Bursa Halkevi'nin Tarih, Dil ve Edebiyat Şubesi şefliğine tayin edildi. Tedavi için bulunduğu İstanbul'da 9 Ekim 1936'da vefat etti; vasiyeti gereği Merkezefendi Kabristanı'nda Niyâzi-i Mısrî'nin kardeşi Ahmed Efendi'nin mezarı-nın yanı başına defnedildi.

Mehmet Şemsettin mutasavvif-şair ve önemli bir kültür tarihçisidir. II. Meşrutiyet dönemine tanıklık etmiş, I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele'nin sıkıntılarını yaşamış, Cumhuriyet'in ilânını sevinçle karşılayıp desteklemekle birlikte dergâhların kapatılışını hüznle takip etmiştir. Bursa'nın kültür değerlerini tesbit için hiçbir fedakârlıktan çekinmemiş, bu amaçla zengin bir kütüphane ve arşiv oluşturmuş, bir-

ğını ilk dönemlerden itibaren sürdürmüş-tür. Kur'an sûre ve âyetlerinin faziletle-rinden bahseden ilim de tedvîn bakımın-dan eskidir. Bu alana dair bilgiler rivayetler halinde Resûl-i Ekrem dönemine kadar ulaşmaktadır. Bu rivayetler bir yan-dan müstakil teliflere konu olurken öte yandan hadis mecmualarında bir araya getirilmiştir. İbnü'n-Nedîm'in bu konuda-ki eserleri sayarken sahâbî Übey b. Kâ'b'a bir eser nisbet etmesi dikkat çekicidir (*el-Fihrist*, s. 39). Ca'fer es-Sâdik ve İmam Şâ-fîi yanında Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm ve İbnü'd-Düveys gibi ilk dönem âlimlerinin de kitapları var-dır.

Rivayete dayanan bir başka Kur'an ilmi neshi konu edinir. İslâm hukuku ile tefsirin ortak konusu olan nesih, daha çok hangi âyetin hangi âyeti neshettiğiyle ilgili rivayetleri bir araya getirdiği için Kur'an ilim-leri içinde mütalaa edilmektedir. Genel-likle "en-Nâsih ve'l-mensûh" başlığıyla telif edilen çok sayıda kitap vardır. Bu alan-da ilk telifler arasında şunlar sayılabilir: *Katâbe b. Diâme, en-Nâsih ve'l-mensûh fi kitâbillâh* (nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Beyrut 1403/1983); *İbn Şihâb ez-Zührî, en-Nâsih ve'l-mensûh* (nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Beyrut 1988); *Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, en-Nâsih ve'l-mensûh* (nşr. Muhammed b. Sâlih el-Müdeyfir, Riyad 1411/1990); *Nehhâs, en-Nâsih ve'l-mensûh fi kitâbillâhi 'azze ve celle* (Kahire 1323, 1938; nşr. Şa'bân Muhammed İsmâil, Kahire 1986).

Kur'an-ı Kerim'in dil ve üslûp özellikleri-ni inceleyen ve ilk dört asır içinde ortaya çıkan tehlikeli fikir akımlarına karşı onun anlamını korumayı amaçlayan ilimler de önemlidir. İ'râbü'l-Kur'an, mecâzü'l-Kur'an, müşkilü'l-Kur'an, emsâlü'l-Kur'an, teşbî-hâtü'l-Kur'an, el-vücûh ve'n-nezâir, üslû-bü'l-Kur'an ve i'câzü'l-Kur'an gibi konular dair birçok eser vardır. Bunlarda bir yandan bu terimlerin bir ilim dâli şeklini alması için prensipler konularken öte yandan Kur'an-ı Kerim inceden inceye taranarak elde edilen örnekler yardımı ile konular ayrıntılı biçimde açıklanmaktadır. İkrime el-Berberî, Atâ b. Ebû Rebâh, Ebân b. Tağlib, Mukâtil b. Süleyman, Kutrub, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, İbn Kuteybe, Hakîm et-Tirmizî, Müberred ve Zeccâc gibi çok sayıda dil âliminin günümüze ulaşan kitapları bu konuda ortaya konan çabanın büyüklüğünü göstermektedir. Klasik dönemde özellik-likle Kur'an'daki garîb kelimeleri izah etme-

ye yönelik bir ilim dâli ve bu dala ait eser-ler de oluşmuştur ki Râgıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredâtı*' bu literatürün en meşhur örneklerinden biridir. Modern dönemde sadece garîb kelimeleri değil Kur'an'da geçen bütün harf, edat, kelime, kavram ve tabirleri bir araya getirip açıklayan ve "müfredâtü'l-Kur'an", "kelimâtü'l-Kur'an", "mu'cemü'l-Kur'an" gibi başlıklar taşıyan çeşitli Kur'an sözlükleri hazırlanmıştır (ör-nekler için bk. Ahmed Hasan el-Hamîsî, sy. 93-94 [1425], s. 13-26). Ulûmü'l-Kur'an'ın sınırları içinde değerlendirilen müstakil Kur'an tefsirleri de tarih itibarıyla önce-likli eserlerdendir. Bunlar başta Resûl-i Ekrem ve sahâbe tarafından aktarılan bilgi-lere dayanan, daha sonra dil ve tarih ilim-lerinin yardımıyla gelişen eserler olup dirâ-yet metodunun bu alana girmesiyle hem muhteva hem sayı bakımından zenginleş-en teliflerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf* (Dahrûc), I, 31-35; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdd), tür.yer.; Dâni, *el-Muħ-kem fi naqti'l-meşâhif* (nşr. İzzet Hasan), Dimaşk 1997, s. 47, 210; İbn Atıyye el-Endelüsî, *Muħad-dimetü İbn 'Atıyye (Muħaddimetân fi 'ulûmi'l-Kur'an* içinde, nşr. A. Jeffery), Kahire 1954, s. 275-276; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Kânûnû t-te'vîl* (nşr. Muhammed es-Süleymanî), Beyrut 1990, s. 193; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 71; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Fünûnû'l-efnân fi 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'an* (nşr. Hasan Ziyâeddin İtr), Beyrut 1408/1987, s. 141, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 71, 73; Zerkeşi, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'an* (nşr. Yûsuf Abdurrah-man el-Marâşî v.dğr.), Beyrut 1415/1994, I, 104, 109-110, 132; II, 5-10 (dipnot), 56-59; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 54; Süyûtî, *el-İtkân* (Ebû'l-Fazl), I, 4 vd.; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Lec-ne), I, 398; Taşköprizâde, *Mevsû'atü mustalahâti Miftâhî's-sa'âde* (nşr. Ali Dahrûc), Beyrut 1998, s. 72-73, 285-328, 879-881; M. Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, Kahire 1362/1943, I, 27, 33-35; Sezgin, GAS, I, 3-49; Hâlid b. Osman es-Sebt, *Kitâbü Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'an li'z-Zürkânî: Dirâse ve takvîm*, Kahire, ts., (Dârü İbn Affân li'n-neşr ve't-tevzî'), I, 17, 32-35, 42; Subhî es-Sâlih, *Mebâhiş fi 'ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut 1990, s. 119-124; Hâtim Sâlih ed-Dâmin, "el-'icâzü'l-Kur'ânî ve nazariyyetü'n-nazm", *Buħû-şü'l-mü'temeri'evvel li'l-'icâzi'l-Kur'ânî*, Bağ-dad 1410/1990, s. 127-128; a.mlf., *İbnü'l-En-bârî*, Dimaşk 1425/2004, s. 80-81; Gânim Kaddûri Hamed, *Muħâdarât fi 'ulûmi'l-Kur'an*, Amman 1423/2003, s. 8-9; Abdülhamit Birşik, "Kur'an ilim-leri Terimlerinin Kaynağı ve Oluşumu", *İslâmî İlimlerde Terminoloji Sorunu Sempozyumu* (ed. Abdülhamit Birşik v.dğr.), Ankara 2006, s. 39-68; Ahmed Hasan el-Hamîsî, "Hâreketü't-te'lîfi'l-mu'cemî fi müfredâtü'l-Kur'an", *et-Türâ-şü'l-'Arabî*, sy. 93-94, Dimaşk 1425/2004, s. 13-26; M. Suat Mertoğlu, "Tefsir Tarihinde Dikkat-lerden Kaçan Bir Eser: Üdfüvî'nin el-İstîğnâ fi ulûmi'l-Kur'an'ı ve Eserin Mukaddimesi ile Fâti-ha Süresi Tefsirinin İlmî Neşri", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 25, İstanbul 2011, s. 51-65.

